

Władysław Adamski

Wstęp

Celem tej książki jest ukazanie społecznej dynamiki transformacji ustrojowej i próba jej socjologicznej interpretacji. Interesować nas będzie nie tylko to, jak różne grupy społeczne postrzegają i oceniają dokonujące się procesy zmian, ale także, jak w nich uczestniczą i jak je współkształtują. Naszą uwagę skupiamy głównie na sprawach polskich. Jednak dzięki współpracy z socjologami z Pragi i Bratysławy, a zwłaszcza dzięki wspólnym badaniom polsko-czesko-słowackim, mogliśmy wzbogacić naszą wiedzę o polskim społeczeństwie w procesie przemian ustrojowych, a także uzyskać podstawę do wstępnych analiz porównawczych. Pozwoliły nam one lepiej zrozumieć i odróżnić to, co w polskiej transformacji jest naszą strukturalnie i kulturowo zdeterminowaną osobliwością, od tego, co ma charakter ponadnarodowy i jest wspólne dla posocjalistycznych społeczeństw Europy Środkowej.

Transformację pojmujemy jako historycznie bezprecedensowy przypadek takiej zmiany państwowo-socjalistycznego ładu społecznego, która tą czy inną drogą zmierza ku systemowi gospodarki rynkowej i demokracji przedstawicielskiej. Obiektem naszej dociekliwości czynimy jednak nie tylko przemiany ustrojowe, dokonujące się po 1989 roku, ale również ich symptomy występujące w okresie poprzedzającym spektakularny „upadek systemu”. Przyjmujemy bowiem, że polska transformacja nie poczęła się nagle, wraz z podpisaniem Porozumień Okrągłego Stołu czy z chwilą ogłoszenia wyników wyborów do „kontraktowego” Sejmu, lecz rozwijała się znacz-

nie wcześniej, zaś przełom '89 oznacza jedynie przejście do jakościowo nowej fazy tego samego w istocie procesu, który mogliśmy obserwować co najmniej od 1980 roku.

Podstawę do takiego poszerzenia przedmiotu naszych zainteresowań stworzyła nam możliwość dostępu do wyjątkowo bogatych, gromadzonych sukcesywnie zbiorów danych empirycznych pochodzących z jednolitego projektu badań, zaprogramowanych i prowadzonych przez ten sam zespół badawczy. Oprócz wyników ogólnopolskiego surveyu z 1995 roku, będącego kolejną wersją unikatowych badań IFiS PAN z serii „Polacy”, obejmują one porównywalne wyniki ze wspólnych badań prowadzonych równoległe w Czechach i Słowacji, jak również wyniki z pięciu wcześniejszych badań z serii „Polacy”. Odnoszą się one zarówno do okresu burzliwych lat 1980 i 1981, czasu „normalizacji” pod rządami wojskowych (badanie z 1984 i 1988 roku) czasu negocjacji władzy z „Solidarnościową” opozycją, jak również „pierwsze dni wolności” z roku 1990. Tak więc, zgromadzone przez nas zbiory socjologicznej dokumentacji procesów transformacji ustrojowej mieszczą się w horyzoncie czasowym szesnastu lat najnowszej historii Polski – począwszy od pierwszych tygodni po podpisaniu Gdańskich Porozumień Sierpniowych, kiedy przeprowadziliśmy pierwsze badanie nad polskim kryzysem i konfliktem, a skończywszy na czerwcu 1995 roku, kiedy realizowaliśmy szóste w kolejności badanie z tej serii. Jak żadne z dostępnych nam badań dokumentacja ta umożliwi dynamiczny i retrospektywny ogląd polskich przemian. Pozwala zatem tropić nie tylko strukturalne i kulturowe źródła erozji socjalizmu, ale także ukazać rolę dziedzictwa tego systemu we współczesnej fazie zmian ustrojowych w Polsce, jak również zarysować to, co w polskiej transformacji wydaje się uniwersalne, a co raczej specyficzne dla naszego kraju.

Tak osadzoną w historii dynamikę społeczną traktujemy jako ewolucyjny proces zmiany ustrojowej, której najważniejszą polską osobliwością jest fakt, iż od samego początku uczestniczą w niej i współkształtują ją nie tylko elity

polityczne, ale przede wszystkim – mniej lub bardziej wytrwale i skutecznie – podstawowe grupy społeczeństwa. W dynamice tego procesu wyodrębniamy dwie główne fazy. W pewnym uproszczeniu można by je określić jako fazę uczestnictwa w selektywnej kontestacji socjalizmu, prowadzącego do fazy drugiej, czyli uczestnictwa w nieskrępowanej przebudowie strukturalnej schedy po socjalizmie; uczestnictwo to charakteryzuje się również selektywnością, z tą jednak różnicą, że dotyczy ona nie odrzucenia, ale akceptacji nowego ustroju. Miarą owej selektywności w społecznej akceptacji kapitalizmu są dla nas zarówno postawy wobec przeciwstawnych socjalizmowi zasad ideologicznych nowo kształtującego się ustroju, jak i zwłaszcza postawy wobec powszechnie doświadczanych wzorów realizacji tej ideologii w polskich realiach społeczno-ekonomicznych.

To, co przede wszystkim wyróżnia nasze podejście badawcze, znajduje wyraz w próbie wykorzystania socjologicznej teorii podmiotowości społecznej w interpretacji procesów zmiany ustrojowej, jak również w konkretyzacji i modyfikacji tej teorii jako podmiotowości kontestacyjnej i partycypacyjnej, a także w powiązaniu tej teorii z poddającą się empirycznej weryfikacji koncepcją interesów grupowych, ukształtowanych w specyficznych realiach struktury społecznej socjalizmu państwowego. Wywiedziona z tego podejścia metoda analizy dynamiki społecznej zwraca szczególną uwagę na ewolucję, jakiej w warunkach przejścia do gospodarki rynkowej i towarzyszących temu procesów przemian strukturalnych podlegają zarówno źródła kontestacyjnej, jak również partycypacyjnej podmiotowości oraz współwystępujące z nimi interesy jednostek i grup społecznych.

Zadania badawcze, jakie sobie zgodnie z tym podejściem stawiamy, dają się sprowadzić do następujących priorytetów: (1) rozpoznanie stopnia zaawansowania i dynamiki zmian w strukturze społecznej, traktowanych jako

zapowiedź jakościowo odrębnego ładu społeczno-politycznego; (2) identyfikacja indywidualnych i zbiorowych podmiotów zmian ustrojowych („aktorów” i „klientów” transformacji), jak również oszacowanie źródeł i tendencji zmian w kształcie dziedziczonej podmiotowości, co znajduje wyraz zarówno w stanach świadomości społecznej (potrzeby, aspiracje, interesy i preferencje ustrojowe), jak również w indywidualnych i zbiorowych zachowaniach społecznych; (3) ujawnienie związków, jakie występują pomiędzy procesami zmian w strukturze społecznej a ewolucją interesów i preferencji systemowych w wymiarze instytucjonalnym; (4) wskazanie na to, co w dynamice postaw, interesów i preferencji ustrojowych Polaków jest wspólne, a co specyficzne w porównaniu ze społeczeństwami posocjalistycznymi.

W realizacji tych zadań, a wśród nich głównie w poszukiwaniu realnych i potencjalnych aktorów zmian ustrojowych, odwołujemy się do danych empirycznych, które, jak zakładamy, obejmują podstawowe – z punktu widzenia socjologii – wymiary owych zmian. Są to: wymiar dynamiki struktury społecznej; wymiar postaw i interesów, rozpatrywanych w relacji do sytuacji jednostki w gospodarstwie domowym i przypadającej jej pozycji w nowo kształtującej się strukturze społeczno-zawodowej; wymiar świadomości interesów grupowych, preferencji ustrojowych i uczestnictwa w zmianach instytucjonalnych oraz wymiar świadomości interesów narodowych i resentymentów etnicznych – rozpatrywanych w kontekście postrzeganych zagrożeń dla niepodległości i suwerenności państwa oraz szans, jakie się wiążą z ewolucją historycznie ukształtowanych relacji z sąsiadami, jak też z perspektywą integracji europejskiej.

Oto podstawowe problemy, hipotezy i założenia badawcze, jakimi kierowaliśmy się w tych poszukiwaniach.

(1) Wychodząc z założenia, że „zaplanowany typ struktury społecznej”, a szczególnie jej polskie osobliwości, okazały się konfliktotwórcze i dysfunkcjonalne wobec ustroju socjalis-

tycznego, przewidujemy, iż dokonujące się po 1989 roku procesy racjonalizacji struktury własnościowej w gospodarce, mierzone uczestnictwem w prywatyzacji, a zwłaszcza osiągnięciem pozycji właściciela-przedsiębiorcy – przez jednostki usytuowane w różnych segmentach starej struktury społecznej – sprzyjać będą akceptacji zarówno ideologii liberalnej, jak również akceptacji realiów nowego ustroju, natomiast przeciwny wpływ wywierać będą procesy „wykluczania społecznego”, które powodują pojawienie się jednostek i grup społecznych „strukturalnie przegranych”, a więc tych wszystkich, którzy mają podstawy, by transformację postrzegać jako przejaw „niezawinionej” degradacji społecznej.

Z kolei zaniku dziedziczonej konfliktowości strukturalnej, a przynajmniej drastycznej redukcji jej potencjałów, oczekujemy po procesach strukturotwórczych, które powodują, z jednej strony, ograniczenie liczebności i rozwarstwienie wewnętrzne ukształtowanej w socjalizmie klasy robotniczej, a z drugiej – rozpad swoistego aliansu – raczej nie spotykanego w „normalnych” społeczeństwach – jaki w latach osiemdziesiątych powstał w Polsce na gruncie zbieżności interesów wielkoprzemysłowych robotników oraz zablokowanych w swych aspiracjach społeczno-zawodowych inteligentów, a wśród nich głównie zatrudnionych w przemyśle specjalistów z wyższym wykształceniem.

(2) W ścisłej współzależności z dynamiką strukturalnego podłoża pozostają postawy, aspiracje i interesy podstawowych grup społecznych, umożliwiające identyfikację zarówno zdeklarowanych aktorów zmiany ustrojowej, jak również jej klientów bądź otwartych przeciwników. W 1981 roku, a więc w kulminacyjnym okresie polskiego konfliktu, źródeł owego konfliktu upatrywaliśmy w strukturalnych i kulturowych sprzecznościach realnego socjalizmu. Nasza hipoteza wyjaśniająca pojawienie się świadomości konfliktu pomiędzy „władzą centralną a większością społeczeństwa” odwoływała się

wówczas do – wyjątkowo silnych w Polsce w porównaniu do zachodnich społeczeństw przemysłowych, a także silniejszych niż w innych krajach socjalistycznych – rozbieżności pomiędzy poziomem wygenerowanych przez system potrzeb i aspiracji społecznych, a nieefektywnością tego systemu w zaspokajaniu owych potrzeb i aspiracji. W ten sposób pojmowaną świadomość rozbieżności (dysfunkcji) pomiędzy tym, co system obiecuje, a co realizuje, mieliśmy okazję kilkakrotnie poddawać weryfikacji w badaniach z lat osiemdziesiątych. Zakładaliśmy, że przywrócenie funkcjonalnej równowagi w tym zakresie wymagałoby spełnienia przynajmniej jednego z dwóch warunków: albo „wystudzenia” ukształtowanego przez system poziomu potrzeb i aspiracji, albo wydatnego wzrostu społecznej efektywności systemu.

Przyjmujemy, iż realne możliwości testowania tych strategii akomodacji konfliktu pojawiły się dopiero po 1989 roku. Czy i w jakim stopniu możliwości te zostały wykorzystane – oto pytanie kluczowe, na które staramy się odpowiedzieć na podstawie wyników badania z 1995 roku. Wiedza płynąca z potocznej obserwacji, jak również optymistyczne statystyki wzrostu gospodarczego wskazywały wówczas na bezsporny raczej postęp tak w sferze indywidualnej wydajności pracowniczej, jak i społecznej efektywności nowo kształtującego się systemu. Natomiast znacznie mniej widoczne były zmiany, jakie przełomowi ustrojowemu można by przypisać w redukcji dziedzicznego „dystansu” pomiędzy poziomem oczekiwań i aspiracji jednostek i podstawowych grup społecznych a ich własną przedsiębiorczością, efektywnością w pracy oraz skłonnością do zdobywania wiedzy i kompetencji zawodowych – zgodnie z zapotrzebowaniem rynku pracy. Tak więc identyfikację, z jednej strony, aktorów i potencjalnych aktorów spodziewanej reorientacji w dziedzicznych postawach oraz wzorach potrzeb i aspiracji życiowych, a z drugiej – rozpoznanie

tych, którzy nie wykazując skłonności do zmiany swych postaw i orientacji życiowych, realizacji „tego, co się im słusznie należy” oczekują nadal od państwa, tak jak zwykli to czynić klienci w stosunku do swego patrona – traktujemy jako podstawowy problem badawczy, a zarazem jako sprawdzian postępów transformacji w wymiarze kulturowym.

(3) Dynamikę zmian instytucjonalnych rozpatrujemy głównie ze względu na stosunek badanych do panującego ustroju politycznego i gospodarczego. Zgodnie z przyjętą koncepcją podmiotowości, zakładamy, że aktorzy tej dynamiki rekrutować się będą nie tylko z elit politycznych i gospodarczych (o których niewiele można się dowiedzieć z badań prowadzonych na reprezentatywnych populacjach), ale głównie z podstawowych klas społecznych.

Wśród nich zaś wyróżniamy dwa typy aktorów społecznych: tych, którzy popierając zmiany ustrojowe kierują się interesem „zdobyczym”, tj. nadzieją na poprawę swej pozycji w strukturze społecznej poprzez uzyskanie lub zwiększenie dostępu do własności lub władzy, oraz tych, których niechęć lub dezaprobata wobec zmiany wiąże się z postrzeganiem jej jako zagrożenia dla ich egzystencjalnych i strukturalnych interesów. Empiryczną podstawą identyfikacji tych aktorów są dla nas, z jednej strony, postawy i preferencje ustrojowe, tj. aprobata–dezaprobata założeń ideologicznych i ocena praktyki funkcjonowania podstawowych instytucji, a z drugiej, partycypacyjne lub kontestacyjne uczestnictwo społeczne i polityczne.

Hipoteza wiodąca tej części analiz zakłada, iż przebieg, zasięg i trwałość przekształceń instytucjonalnych zależy nie tylko od interesów i preferencji ideologicznych dziedziczonych po socjalizmie, ale także – i w stopniu rosnącym – od ewolucji owych interesów i preferencji, dokonującej się pod wpływem zmian w posocjalistycznej strukturze społecznej.

(4) W zależności od dynamiki zmian strukturalnych, ale również od „ciążenia historii” oraz kontekstu politycznej sytuacji międzynarodowej, prezentujemy postawy i orientacje Polaków wobec integracji europejskiej. Odwołując się do świadomości interesu narodowego, śledzimy jej ewolucję w wymiarze postrzeganych zagrożeń zewnętrznych oraz rezydentów w stosunku do „obcych” grup etnicznych, jak również spodziewanych korzyści ze współpracy z sąsiadami, w tym zwłaszcza dynamiki postaw i orientacji politycznych Polaków wobec perspektywy członkostwa w NATO i Unii Europejskiej ujętej na tle Czechów i Słowaków.

Czytelnikowi, który zechce się bliżej zapoznać z treścią tej książki, winniśmy również wyjaśnienie, jak rozumiemy jej kluczowe terminy. Zaczniemy od „aktora”. Termin ten zapożyczyliśmy z socjologii francuskiej. W odróżnieniu wszakże od oryginalnych zastosowań tego kierunku w socjologii organizacji, pojęcie to odnosimy do znacznie szerszego grona adresatów niż jednostki pełniące funkcje kierowników i ekspertów w instytucjach i przedsiębiorstwach, bądź też – animatorów akcji zbiorowych w społecznościach lokalnych (por. Crozier i Friedberg, 1977; Sainsaulieu, 1987). To, co stanowi o specyfice naszych aktorów, obojętne czy będą to jednostki czy grupy społeczne, wynika z faktu, iż ich uczestnictwo społeczne realizuje się nie tyle w typowych dla społeczeństw przemysłowych działaniach, zmierzających do modernizacji zasad organizacji produkcji, stosunków pracy czy metod zarządzania w skali przedsiębiorstw, co przede wszystkim uwikłane jest w ogólnospołeczny proces zmian ustrojowych.

Jako sprawców ustrojowej transformacji w Polsce traktujemy więc, z jednej strony, aktorów-kontestatorów, a więc burzycieli starego porządku oraz „kontr-aktorów”, czyli jego obrońców, a z drugiej, aktorów-kreatorów nowego ładu, a więc tych, którzy bezpośrednio uczestniczą w przebudowie posocjalistycznej struktury społecznej i jej instytucjonalnego zaplecza. Pomiędzy tymi typami prawdziwych aktorów i „kontr-aktorów” lokują się klienci proce-

sów transformacji. Wyróżniają ich mniej lub bardziej paternalistyczne postawy i zachowania (Suskind i Eliot, 1983), znajdujące najczęściej wyraz w roszczeniach wobec wszelkiej władzy, a w warunkach socjalizmu – głównie wobec państwa.

Polska odmiana klientów transformacji, a należą do niej przeważnie słabiej wykwalifikowani robotnicy i tradycyjni chłopi, jest wszakże szczególnym typem stosunków „patronatu–klienteli” (por. Czarnowski, 1956a), w którym rolę feudalnego pana (dziedzica) lub bogatego gospodarza przyjęło socjalistyczne państwo, a w jego imieniu występował zazwyczaj dyrektor przedsiębiorstwa lub instytucji. Jest wprawdzie wiele racji w diagnozie, która polskiemu klientowi przypisuje uporczywe dążenie do realizacji „potrzeb, których nie zdołali zaspokoić komuniści” (Tischner, 1992), to jednak prawdą jest również, że ów klient, a przynajmniej polska jego odmiana, nie jest ani zniewolonym typem „homo sovieticus”, ani tym bardziej nieuleczalnym nosicielem „organicznego kolektywizmu” bądź „bezwolnego podporządkowania się autorytarnej i paternalistycznej władzy” (Genov, 1996).

Przedstawione w zarysie założenia koncepcyjne tej książki mieszczą się w tym nurcie socjologicznej refleksji nad procesami transformacji społeczeństw socjalistycznych i posocjalistycznych, który zarówno źródeł upadku starego systemu, jak i czynników sprawczych dalszych jego przeobrażeń upatruje przede wszystkim w strukturalnej i kulturowej dynamice tych społeczeństw. Jednak idea kontestacyjnej i partycypacyjnej podmiotowości społecznej oraz jej empiryczne weryfikacje, prowadzone przy użyciu kategorii „zagrożonych” i „zdobywczych” interesów grupowych, jest naszą wyłączną własnością. Sądzymy, że jeśli potraktować ją jako oryginalną metodę badawczą, a zarazem jako próbę ukazania społecznej dynamiki przejścia „od socjalizmu państwowego do wolnego rynku i demokracji” – to jedno i drugie jest propozycją, która zasługuje na uwagę w metodologicznej i teoretycznej dyskusji

nad tak specyficzną postacią transformacji ustrojowej, jakiej świadkami i mniej lub bardziej aktywnymi uczestnikami jesteśmy dzisiaj w Polsce.

W ocenie naszych pomysłów i sposobów przekładania ich na język badań kwestionariuszowych, jak również w interpretacji uzyskanych wyników, uczestniczyli, jak dotychczas, głównie socjologowie zagraniczni, z którymi w latach 1994–1997 współpracowaliśmy w realizacji grantu Unii Europejskiej pt. „Actors and Strategies of System Change and Modernization”. Słowa wdzięczności należą się więc wszystkim uczestnikom tej współpracy. Składamy je na ręce szefów zespołów krajowych: Pavla Machonina z Instytutu Socjologii Czeskiej Akademii Nauk w Pradze, Jana Bunčáka z Instytutu Socjologii Słowackiej Akademii Nauk w Bratysławie, Renauda Sainsaulieu i Dominique’a Martina, z IRESCO-SCIENCEPO w Paryżu. Ci ostatni – poza udziałem merytorycznym w konceptualizacji projektu badań porównawczych i oceny ich wyników – sprawowali również funkcje koordynatorów całości prac związanych z jego realizacją.